

Стефанія Яворська,
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри української мови
Київського університету імені Бориса Грінченка

Розвиток української мови в добу русифікації та українізації

Надіслано в Чернівці 21.09. 2014

Анотація

У статті досліджено історію розвитку, стан і статус української літературної мови протягом 1917–1930 років, в період русифікації та українізації, утвердження її функцій як мови державної в науці, освіті, в установах, організаціях. На основі аналізу архівних документів, наукових праць, періодичних видань розкрито сторінки відомих заборон і переслідувань, штучних завад у її розвитку.

Ключові слова: українська мова, партія, уряд, радянська влада, русифікація, українізація, утвердження, школа, освіта, наука, видавництво, підручники, українська культура.

Аннотация

В статье исследована история развития, состояние и статус украинского литературного языка в течение 1917-1930 годов, в период русификации и украинизации, утверждение его функций как языка государственного в науке, образовании, в учреждениях, организациях. На основании анализа архивных документов, научных трудов, периодических изданий раскрыты страницы известных запретов и преследований, искусственных помех в его развитии.

Ключевые слова: украинский язык, партия, правительство, советская власть, русификация, украинизация, утверждение, школа, образование, наука, издательство, учебники, украинская культура.

In the article studied the history of the condition and status of the Ukrainian literary language during 1917-1930 years, there is period of Russification and Ukrainianization, approving it as a function of the national language in science, education, institutions and organizations. Based on the analysis of archival documents, scientific papers, periodicals disclosed the pages of known prohibitions, persecution and artificial interference in its development.

Keywords: Ukrainian language, the party, the government, the Soviet power, Russification, Ukrainization, adoption, school, education, science, publishing office, school books, Ukrainian culture.

Актуальність дослідження.

Сьогоднішні об'єктивні реалії зумовлюють необхідність переосмислення багатьох канонів розвитку української мови. Золоте правило проміжної доби – не помилитися в обранні вивіренних орієнтирів, і в цьому сенсі звернення до спадщини науковців давнього і недавнього минулого цілком закономірне явище: науковий доробок попередників завжди багато важить, осмислення ж ними проблем історії мови заслуговує, поза сумнівом, на глибоке вивчення і творче використання.

За політики царського уряду українська мова перестала бути мовою державних установ, предметом вивчення у школі, мовою галузей суспільної діяльності, що негативно вплинуло на її розвиток. З революцією 1905 р. втратили силу всі заборони на українське слово. 17 травня 1905 р. цар видав маніфест, який декларував громадянські права, обіцяв скликати Думу з правами законотворення і контролю. Проголошувалася свобода друку.

Розвиток української мови у 20-30-х роках визначався конкретними суспільно-політичними, ідеологічними і соціально-культурними умовами, в яких опинилася Україна і український народ.

Історія української літературної мови була об'єктом уваги багатьох науковців. Серед них – С. Бевзенко, Л. Булаховський, В. Дурденевський, І. Огієнко, М. Жовтобрюх, П. Тимошенко, Є. Тимченко, Ю. Шевельов та ін. Нзважаючи на те що в працях учених питання розглянуто частково, стисло і фрагментарно, це був важливий крок у дослідженні розвитку української мови. Актуальність проблеми, недостатня її розробка в науковій літературі й зумовили вибір теми дослідження.

Мета статті: на основі наукового аналізу і теоретичного обґрунтування великої кількості систематизованих і проаналізованих із застосуванням взаємодоповнюючих методів наукового дослідження праць провідних учених, першоджерел, архівних матеріалів, публікацій у періодичній пресі розкрити процес розвитку української літературної мови, проаналізувати її стан і статус у період русифікації та українізації (1917–1930 роки); показати, як змінювалося ставлення радянської влади до української мови і українців протягом означеного періоду.

Основні результати дослідження.

Історію української літературної мови 1917–1941 років переважно поділяють на такі періоди: доба русифікації (1917–1923 рр.), доба українізації (1923–1932 рр.), доба комунізації (з 1933 р.). Є й інша

періодизація: доба Визвольних Змагань (1917–1920 рр.), мова Радянської України до українізації (1920–1924 рр.), доба українізації (1925–1932 рр.), часи Постишева і Хрущова (1933–1941 рр.) [4; 12].

Період русифікації характеризується дуже уповільненим розвитком української мови в царині урядування і громадських взаємин. Ще повільніше утверджувалися її функції як мови державної, що спричинялося нестабільністю обстановки в країні, зміною урядів. І хоча українська мова стала державною мовою, мовою законодавства, засідань, нарад, проте ставлення до неї було неоднакове з боку сільських і міських адміністративних органів. Міська адміністрація, як і раніше, спілкувалася лише російською мовою.

Немов на роздоріжжі перебували школа і наука. Нерозв'язаною залишалася головна проблема – якою мовою провадитиметься навчання в школі. Крім того, бракувало підручників, книжок, досвідчених учителів, які добре володіли б українською мовою.

Делегати другого Всеукраїнського вчительського з'їзду у прийнятій резолюції зобов'язували уряд українізувати з 1 вересня 1917 р. початкові класи. Восени проводилися курси української мови і літератури, але в гімназіях навчання велося російською мовою.

22 січня 1918 р. проголошено незалежну Українську Народну Республіку, на чолі якої став Михайло Грушевський. Молода держава уже в квітні мала свою конституцію, написану українською мовою, щоправда, права її в Основному Законі не обумовлювалися.

Уряд ставився до науки, освіти дwoяко: з одного боку, сприяв українізації початкової школи і появи середніх та вищих шкіл з українською мовою навчання, а з другого, – зберігав наявні російські; водночас при вищих школах відкривалися кафедри українознавства.

Зростала кількість видавництв. Л.Червінська і А.Дикий наводять 59 назв посібників з української мови [11]. У 1917 році українською мовою надруковано 747 книжок, у 1918-му – вже 1084, а 1919-го – лише 665 [4]. Більшість із них – шкільні підручники, авторами яких були М.Грунський, М.Левицький, В.Мурський, Г.Сабалдир, В.Сімович, О.Синявський, Є.Тимченко, Я.Чепіга та ін. Правда, не все, що друкувалося, було на належному рівні з наукового та й технічного погляду.

Деякі автори видавали книги російською мовою, зокрема: М. Яковлев – “Краткий курс украинского языка: Пособие для учащихся средних учебных заведений и самообразования” (К., 1918 р.), А.Моргацька – “Практическое руководство к изучению украинского языка” (1918 р., Одеса), М.Гладкий – “Практический курс украинского языка” (Житомир, 1918 р.), М.К. Грунський – “Украинская грамматика” і “Украинское правописание, его основы и история” (К., 1918–1919 рр.) та ін. Видатний російський славист С. Кульбакін написав історію української мови під назвою “Украинский язык” (Харків, 1919 р.). Переважно це були видання невеликі за обсягом, на 40–60 сторінок. Попит на українські книги зростав

(це засвідчував ринок збуту), що показувало зростання престижу української мови.

З'являлися роботи і з лексикографії. У Л. Червінської і А. Дикого, які докладно досліджували бібліографію цих років, зазначено три українсько-російські і п'ятнадцять російсько-українських словників з кількісною перевагою останніх. Не всі вони були якісні через різні причини – фахову непідготовленість упорядників, сам стан національної мови в країні, вихор подій 1917 р. і плутанину подальших літ. А проте це був неспростовний доказ того, що російськомовне населення, нехай повільно, таки вивчало українську мову [8].

У 1919 р. Наркомат освіти запропонував, а Раднарком прийняв закон про те, що в усіх середніх державних або з правами державних школах різних типів з нового 1918/19 навчального року викладання української мови і літератури обов'язкове, але не обов'язково – вивчати історію і географію України. Російська преса стривожилась, на шпальтах газет замиготіли кричущі заголовки: “Похід на російську школу!”, “Політика в школі”. Драматично стверджувалося: закон про українську мову – це похід на російську школу. У “Червоному прапорі”, органі українських соціал-демократів, що виходив у Києві, читаємо: “Братські відносини (більшовиків до українців) занадто безцеремонні і посягають не лише на хліб і цукор, але й на душу народу. Такої шаленої і ганебної русифікації, яка йде тепер хвилею по Україні, ми не знали. Ні одної листівки українською мовою для українського населення, ні одної брошурки, ні одної газети Радянської Влади українською мовою. Українська мова виганяється звідусюди, де б тільки вона не була. І на скромні вимоги українського громадянина забезпечити їй йому також приналежні національні й культурні права, які мають представники “братнього” народу тут в Україні, є тільки одна відповідь: шовінізм, буржуазність, контрреволюція” (Червоний прапор. – 1919. – 9 березня).

Протести проти такого ставлення до культури, мови, стихійні повстання, що спалахували в різних місцевостях під різними прапорами, змусили більшовиків дещо змінити своє ставлення до української держави, але робилося це неохоче, через силу, про що свідчить Володимир Винниченко, який у 1920 р. писав: “Українська мова як торік була, так і тепер лишилася нерівноправною мовою, як урядували росіяни мовою московського центру по всіх інстанціях українського правительства, так урядують і тепер. Як відсилалися назад папери, писані українською мовою, так і відсилаються і в цей момент. Підозріле відношення взагалі до всього українського” (Львівська газета “Вперед”. – 1920. – 30 жовтня).

Про “українізацію” шкільну свідчить і такий факт. До Комісаріату народної освіти у 1918 р. через пресу звернулися представники українського учительського Товариства в Катеринославі (за його дорученням виступив голова ради Яків Якуша) зі скаргою на те, що

справі дерусифікації українських шкіл, особливо на Катеринославщині, майже нічого не зроблено, що в багатьох містах у педагогічних колективах немає вчителів, які володіли б українською мовою, та й самого предмета “українська мова” також немає. Замість історії України вивчається “русская” історія і географія. Програма і зміст українознавства навіть у загальних рисах не визначені, вчителі часом не знають, що саме викладати учням, немає ніякої інформації про підручники; не визначено, хто саме має викладати в школах українську мову, історію, географію України; не встановлено точної і обов’язкової кількості годин для цих наук у тижневому розкладі занять ні в початкових, ні в середніх школах; у бібліотеках зовсім немає українських книжок, і найчастіше свідомо нічого не робиться в цьому напрямі (Якуша Я. В справі шкільної реформи на Україні //Вільна Українська Школа. –1918 – 1919. – № 1. – С. 42–48).

У школах з багатьох предметів не було підручників, що до краю ускладнювало становище. Українську мову викладали люди, які зовсім нею не володіли, проте мали право викладати, оскільки свідоцтво на звання вчителя видавалося “загальне”, без зазначення в ньому спеціалізації. Ні місцеві органи освіти, ні завідувачі шкіл не одержували від центрального уряду щодо цього жодних інструкцій; засновані в ці роки українські школи тулились абиде, не маючи власних приміщень для навчання; учителі початкових шкіл по кілька місяців не одержували зарплати. 11–14 липня 1919 р. в Києві відбувся з’їзд губернських і повітових комісарів з освіти. Обговорювалося питання про середню українську школу. Ось що сказав про її стан полтавський губернський комісар Андрієвський.

“...Наша будучність – в середній школі. Суспільність недооцінює цього, але вороги України і її русифікатори знають це дуже добре і зі страшним завзяттям боронять середню школу від українізації...”

Наш селянин починає розбиратися в культурних питаннях і охоче горнеться до освіти. Коли селянин побачить, що українською мовою вчать тільки в народній школі, що із-за мови його дитині буде закритий вступ у середні школи, які надалі остаються російськими, – селянин піде проти української школи”.

На з’їзді були прийняті резолюції такого змісту:

1. З’їзд визнає за необхідне припинити іспити на так званого “російського вчителя”.
2. Вищі початкові заклади повинні бути всі українізовані.
3. З наступного навчального року мають бути українізовані перші підготовчі класи, 75% державних гімназій.
4. У нових державних гімназіях, що відкриватимуться, мова викладання має бути українська.
5. Кваліфікацію вчителів української мови і літератури проводити на вищому рівні.

6. Вивчення історії та географії Росії як особливого предмета в гімназіях треба скасувати [5: 39–42].

Комісар освіти Г.Ф.Гринько мовну ситуацію оцінював жорстко, оскільки поставала вона в непривабливому світлі: “Держапарат наш згори донизу працює російською мовою за зовсім невеличкими винятками в периферійному апараті Наркомосу й деяких інших. Наша кооперація, принаймні на 60–70 відсотків працює російською мовою” [6: 270]. Передові кола української громадськості вимагали незалежності, неспокій у країні зростав, і більшовикам стало зрозуміло, що самими обіцянками Україну в руках не втримати. У 1920 р. В.І.Ленін висловився за самостійність України і щодо впровадження української мови сказав: “Дайте українцям дві мови, аби вони билися за нашу ідею” [4: 250–253].

Велику роль у справі вивчення української мови відіграли Академія наук у Києві, Інститут мовознавства, Інститут наукової мови та новостворений науковий центр у Харкові.

У сфері освіти, особливо в початковій школі, навчання, хоч і не скрізь, проводилося українською мовою. У 1921 р. по всій Україні 63% шкіл були українськомовні, з них приблизно вісім десятих працювало на Поділлі, Київщині і Полтавщині, решта – на Харківщині і Донбасі; у великих містах відсоток українських шкіл був значно нижчий: у Києві – 25%, Катеринославі – 20%. На 1923 рік 95% сільських початкових шкіл Київщини і Полтавщини були українськими, в Донбасі ж українських не було зовсім [6: 270]. Статус української мови у містах і далі залишався формальним: майже всі школи були російськомовні, українська мова не викладалася навіть як предмет [7], що неминуче призвело до контрасту між містом і селом, українська мова вважалася чимось непотрібним, другорядним і взагалі суто “побутовим” надбанням, у вивченні її не бачили особливої потреби.

Однак політичний курс, узятий владою, витримувався і не міг не принести своїх результатів. Розвитку української мови сприяли ряд декретів, виданих у 1919-му і наступних роках, в них зазначалося, що українську мову, історію, географію України належить викладати в школах (III з’їзд Рад, 9 березня 1919 р.); підкреслювалося: в усіх державних установах і закладах українська мова повинна вивчатися нарівні з російською (постанова ВУЦВК від 21 лютого 1920 р., а також ухвала IV з’їзду Рад 2 травня 1920 р.); українська мова має вивчатися як предмет у школах і функціонувати в державних закладах та установах (рішення Раднаркому від 21 вересня 1920 р.); рекомендується проводити навчання в школах українською мовою та послуговуватися нею “в кіні...” (з протоколу засідань Раднаркому 19 лютого 1921 р.). 3 березня 1921 р. V з’їзд Рад схвалив роботу Народного комісаріату освіти в усуненні національної ворожнечі й розвитку української мови як “мови більшості трудящих мас України”, а 22 листопада 1922 р. ВУЦВК затвердив

“Кодекс законів про народню освіту в УРСР”, де зазначено (§ 25): “Українська мова як мова більшості населення України, особливо на селі, і російська мова як мова більшості населення в містах і загальносоюзна мова, мають в УСРР загальнодержавне значення і повинні викладатися в усіх навчально-виховних закладах Української Соціалістичної Радянської Республіки” [Дорошенко Д. Історія України 1917-1923рр.– Ужгород, 1932,– С.138].

1923 рік можна вважати знаковим. Розпочинається нова ера в національній політиці, названа українізацією. Вона охоплює якщо не всі, то принаймні багато ланок суспільного життя. Преса на 85% стає українською, книжки видаються також переважно українською мовою. Театр скрізь стає українським. Народні і середні школи перейшли на “українську викладову мову, а в школі вищій частина катедр (28%) українізувалися” [4: 250–253].

На пленумі ЦК КП(б)У 22 червня 1923р. українська меншість партії змагалася за повноформатне впровадження політики українізації в повсякденне життя, зокрема за те, щоб українську мову разом із російською визнати державною мовою Радянської України. На засіданні комісії пропозиція була прийнята більшістю голосів, але на загальній сесії її відхилили, і термін “державна мова” замінили на “дві загальноживані мови” [1: 283].

Таке ставлення до української мови склалося з кількох причин: ще не випали з пам’яті живі негативні згадки про війну з українськими урядами; як завжди, давалася узнаки пасивність зрусифікованих груп населення, та найголовнішу роль відігравала ситуація всередині самої КП(б)У. Офіційні статистичні дані показують, що на 1923 рік лише 23,3% членів партії складали українці, хоча зростання було помітним – у 1918 р. вони становили заледве 3,2% (Всесоюзная Коммунистическая партия большевиков. Социальный и национальный состав ВКП(б): Итоги Всесоюзной партийной переписи 1927г. – Москва, 1928. – С. 158).

На V Всеукраїнському з’їзді КП(б)У (листопад 1920 р.) емісар ЦК РКП(б) Г.Зінов’єв так пояснював політику українізації:

“У чому суть національної політики на Україні? Зробити так, щоб ніхто не міг підозрівати, що ми хочемо заважати українському мужикові говорити українською мовою... Кінець кінцем, через скількись років переможе та мова, яка має більше коріння, яка є життєвіша, культурніша. ... Наша політика є в тому, щоб не словом, а ділом, щиро й чесно показати українському селу, що радянська влада йому не заважає говорити й вчити своїх дітей якою завгодно мовою” [6: 236].

Отже, на початку 20-х років, після втрати державної підтримки, українська мова “у суспільному житті й надалі лишалася мовою села та інтелігенції гуманітарного напрямку – вчителів, письменників, митців... У робітничому середовищі основним засобом спілкування лишалася, як і давніше, російська мова” [12: 130]. Мовне розмежування між містом і

селом дедалі більше поглиблювалося. У такому стані перебувала мова корінної нації до періоду українізації.

Слід зазначити, що у 20-х роках буйним цвітом розквітла українська культура, зростала національна свідомість народу, впевненість у проголошуваному світлому майбутньому. Побачили світ чимало перекладів з європейської літератури (В.Шекспіра, Д.Байрона, Д.Лондона, І.Шиллера, О.Бальзака, Е.Золя), творів російської класики (О.С.Пушкіна, М.В.Гоголя, В.Г.Короленка та ін.).

Багато зроблено в галузі українського мовознавства. Книжкові полиці поповнилися працями Л.Булаховського, А.Кримського, О.Курило, М.Наконечного, К.Німчинова, І.Огієнка, О.Синявського, Н.Сумцова, М.Сулими, Є.Тимченка та ін. Це були роки, коли почали видаватися словники: Академія наук видала шість томів “Російсько-українського словника” (А–С) за редакцією А.Кримського, Інститут наукової мови при Академії наук видав майже 30 різних термінологічних словників високого наукового рівня.

Водночас низка практичних заходів була спрямована на запровадження української мови у державних установах та сферах культурного життя. Це підтверджують офіційні документи і резолюції уже 1920–1923 років, але послідовно сама тенденція простежується і реалізується в конкретних заходах з 1925 р., коли розпочалася дерусифікація міст та індустріальних центрів, оскільки село цього не потребувало. Кожен працівник державної установи мав скласти іспит з української мови і культури української мови; для тих, хто знав її недостатньо, організовувалися курси, спочатку безплатні, а потім платні (для невстигаючих у навчанні). За невідвідування занять або нескладений іспит звільнювали з роботи без права одержувати допомогу з безробіття. Усі, хто склав іспит, зобов'язані були розмовляти скрізь українською мовою [3].

Українізація майже не торкнулася армії, зате успішною була в початковій ланці освіти: у 1922 р. українських шкіл було 6105, у 1925 – 10774, у 1930 р. – 14430; семирічних шкіл – 1732. В неукраїнських школах українська мова обов'язково викладалася як предмет. На 1927 рік було 14 інститутів з українською мовою викладання, 2 – з російською і 23 – двомовних, які за спеціальністю поділялися так: педагогічні – 6 українськомовних, 4 двомовних; сільськогосподарські – 3 українськомовні, 6 двомовних; технологічні і медичні: всього 2 з українською мовою викладання, 2 – з російською, 7 двомовних. У 1929 р. інститути були українізовані десь на 30 відсотків [8: 184, 210]. Зростала кількість журналів, що видавалися українською мовою. У 1929 році їх нараховувалося 326. 3-поміж них були такі загальновідомі, як літературно-політичний журнал “Червоний шлях” (заснований 1923 р.), “Життя і революція” (Київ), “Зоря” (Дніпропетровськ), “Літературний Донбас” (Артемівськ-Сталіно) та ін. [7: 191]. 50% наукових видань були

українськими, з них 79,4% складали підручники для вищих шкіл [8: 212]. Зріс бюджет Всеукраїнської Академії наук у Києві, яка впродовж 1925 р. випустила 46 книг, у 1926 – 75, у 1927 – 93, у 1928 – 90, у 1929 – 136 назв (Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві, ЕУ – Енциклопедія українознавства у 2-х томах. – Т. 2: Словникова частина /за редакцією В.Кубійовича. – Париж–Нью-Йорк, 1955. – С. 336).

Головна мета українізації полягала в дерусифікації великих міст і промислових центрів. Дані опитування робітників Артемівська (Донецька область) підтверджують: на запитання про ставлення до українізації 49% із них визнали, що розуміють українську мову добре, 14% – погано, майже 25% не розуміли зовсім; читати могло по-українськи 35%, писати –19%, говорити –18%; погано говорити –2%; 59% опитаних виявили бажання навчатись у гуртках, де викладали б українські предмети; 14% хотіли, щоб українські книжки були дешевшими (Косиор С. Итоги ноябрьского пленума ЦК ВКП(б) и задача культурного строительства на Украине. – К.: Госиздат Украины, 1929. – С. 25).

У тезах пленуму ЦК КП(б)У “Про підсумки українізації” (1926 рік, червень) зазначалося: “Потрібний вмілий підхід у справі переведення українізації зрусифікованих робітників, що вживають мішаної української мови, від російських робітників (уважне ставлення до нацменшостей і забезпечення їхніх інтересів)... Однак обережне проведення українізації серед робітників ні в якій мірі не визначає ослаблення агітаційної та пропагандистської роботи, скерованої на те, щоб авангард робітничого класу опанував українську мову, як знаряддя будівництва соціалізму та союзу з селянством” (Аржанов В. Коротка хрестоматія з національного питання для партійного активу. – К.: Пролетарій, 1929р.– С.69–74).

М.Васильківський на сторінках педагогічного журналу “Шлях освіти” (1929 р.) навів цілу систему доцільних, на його думку, українізаційних заходів серед робітників, які повинні розуміти національну за формою та інтернаціональну за змістом українську радянську культуру, здобути мінімум знань з українознавства, добре володіти різними формами усного мовлення, свідомо брати активну участь у творенні української пролетарської культури. Автор пропонує такі форми українізації: а) преса та книжка (бібліотека, читальня); б) різні мистецькі форми популяризації українознавства (театр, кіно, радіо, музика, музеї тощо); в) форми колективно-масового обміну думками (дискусії, літстудії, літвечірки, конференції читачів, “бібсекції” та різні форми роботи читацького активу взагалі); г) спеціальні художньо-словесні форми популяризації українознавства (естрадний виступ з його різновидами: художня розповідь або читання, декламація, літературний монтаж, лекція); д) гуртки українознавства (включаючи й мову) в клубі та на підприємстві [2: 108].

Період українізації виявився складний і внутрішньо двоїстий. Ставлення до української мови було далеко неоднаковим: російська меншість (у великих індустріальних центрах вона найчастіше становила більшість), де тільки могла, намагалася ігнорувати чи бойкотувати українізацію. І все ж багато людей опанувало українську мову, ознайомлювалося з українською літературою і культурою, частіше можна було почути українську мову на вулицях, хоча російська мова лишалася засобом щоденного спілкування; водночас відчувалася ворожість до української мови з боку окремих людей [12], що пояснювалося елементами примусовості й штучності, невваженістю рішень найвищих партійних органів та уряду України, зрештою українізація проводилася більшовицькими методами. У зв'язку з цим міцної соціальної основи не мала.

Процес українізації був суперечливим. З одного боку, заходи спрямовувалися на поширення української мови, а з другого, – часто-густо мали місце намагання применшити роль української мови та української культури, що породжувало страх серед населення України: розмовляти рідною мовою вважалося ознакою відсталості і певної національної затятості, що мимоволі кидало на “упертих” небажану тінь. Освічені верстви в разі необхідності розмовляли українською мовою прилюдно, інші, хоча й складали іспити, користувалися нею тільки офіційно. Одні соромилися, інші озиралися з острахом, і кого більше – перших чи других – встановити важко.

Для переважної більшості українізація була умовністю, маскуванням, зайвою нагодою вислужитися, демонструючи свою відданість партії та її курсу, що не могло не породжувати пристосуванство, кар'єризм. Але був і прямий опір. Особливо чинився він на Донбасі. Скажімо, в Артемівську в 1930 р. 44,2% службовців ігнорували вимогу українізації, а дехто цілком офіційно домагався звільнення від неї. У Сталінському окрузі (нині Донецька область) із 92 шкіл українськомовними були тільки дві, тоді як усі виші (за тодішньою широко практикованою аббревіатурою – вища школа, тобто вищий навчальний заклад) й далі зоставалися російськомовними. Один із місцевих робітників висловився так: “Ми багато розмовляємо про українську мову, тепер уже час розмовляти українською мовою... Я раджу нашій профспілці перші робітничі збори провести українською мовою” (Хвиля А. Пролетаріят і практичне розгортання культурно-національного будівництва //Більшовик України (Харків). – 1930. – № 13–14. – С. 40–47). З цього можна зробити висновок, що українська мова не була у вжитку.

Благі наміри мовної політики багато в чому лишалися декларативними, тактичні міркування не здатні були вплинути і тим паче змінити послідовну стратегію, що невдовзі відкине всі ці “відволікання” від неї, як шкідливі і небезпечні, на узбіччя. По суті, за великим рахунком,

це був час приниження нашої мови і культури, своєрідне гальмування їх розвитку, і це при тому, що, як ніколи раніше, масовими тиражами друкувалися підручники і посібники з української мови, і вони не тільки виходили, а й розходилися, попит на них був надзвичайний. Призначені вони були для початкової і середньої школи, для тих же вишів, а також для самоосвіти. Окремі з них витримували багато перевидань, особливо таких авторів, як Л.Булаховський, О.Білецький, Г.Іваниця, О. Курило, О.Синявський, М.Сулима, Я.Чепіга та ін.

Українській мові завдавався удар за ударом. То було свідоме і цілеспрямоване руйнування зсередини. У школах як початкових, так і середніх знову запроваджено російську мову, кількість годин на її вивчення значно збільшено. Русифікується вища школа. З 1 жовтня 1933 р. в Україні відкрито університети, але переважно з російською мовою навчання, вони підпорядковувалися Москві. Жупелом стає загроза бути звинуваченим у націоналізмі, патріотизм перетворюється на свою протилежність, а любов до рідної мови, якщо вона виходить за встановлені межі, які завжди умовні і при бажанні можуть звужуватися, була злочином. Російська мова заповонила пресу і театри. Кіномистецтво і радіомовлення на 75% стали російськими. Цькувалось усе українське. Окремі визначні особи перестали говорити українською мовою або переїхали працювати до Москви. Учені боялися писати українською мовою. Навіть Словник української мови і правопис А.Хвилі були затавровані як націоналістичні [4].

Газета “Вісті” (1930 р., ч. 121) констатує: “Службовці, що вже володіють українською мовою, уникають її вживати”.

З 1934 р. Академія наук у Києві була підпорядкована Москві і стала філією Всесоюзної Академії наук.

Політика українізації, навколо якої було стільки агітаційної метушні і нав'язливого галасу, офіційно ніким ніколи не “розвінчувалася” (тодішній узвичаєний ідеологічний шаблон) і, отже, відповідно не знімалася з порядку денного (також поширений радянський штамп), а проте від 1934 р. для української культури і української мови дороговказ було визначено один – за принципом “національна за формою, соціалістична за змістом”. Цей вислів належав Сталіну. Фактично українізацію різко згорнули. Про це свідчили арешти, заслання всіх провідних національно свідомих кадрів. Усіх тих, хто плекав українські традиції, змушували або замовкнути, або при “упертості” нищили, до того ж нещадно. “Очищені” були від небажаних, “ворожих елементів” періодичні видання. “Літопис України” припинив виходити у 1933 р., закрито цілий ряд журналів: “Історик-більшовик”, “Нову (пізніше “Соціалістичну”) громаду”, “Життя і революція”, розгромлено театр “Березіль”. Усе – у трагічному для нашого народу 1933 р., згодом така ж доля чекала популярний, навіть у самій назві забарвлений у революційний колір журнал “Червоний шлях”.

Нові закони й укази стосовно України, регламентування українського життя відтепер затверджувались “для порядку” в

найвищих партійних інстанціях у Москві і потім через відповідні українські владні та репресивні органи впроваджувались у життя. Про конституційні права українців уже не йшлося, про це наївно було говорити. § 16 Конституції завбачливо провіщав: “Закони СРСР обов’язкові на території СРСР” [12].

Антиукраїнський терор, централізація влади вплинула на статус і на вживання української мови. Запровадження української мови зведено було нанівець, російська мова підміняла всі її функції. Урядове діловодство почали вести російською мовою, хоча вважалося, що українська мова мала державницькі переваги. Кількість українських шкіл, періодики, театрів, видавництв, що у відсотковому відношенні й так поступались російським, зменшилася. Обшири української культури і літературної мови могли б зберегтися в царині літератури, театру, кіно тощо, якби не переслідування письменників, режисерів, артистів, композиторів. Імен тут не злічити. З-поміж них – геніальний новатор українського театру Лесь Курбас (заарештований і знищений), прозаїк Микола Хвильовий (доведений до самогубства), видатний кінорежисер і письменник Олександр Довженко (змушений творити поза Батьківщиною, мріючи бодай хоч на старості літ повернутись на Україну (звіряння у листі до Ю.Смолича), високо обдарований Валерій Підмогильний (розстріляний), драматург Микола Куліш (розстріляний)... Жертвами ставали найталановитіші, хоча “замітали” не тільки за Божий дар, а й за переконання, за анекдот, необережно мовлене слово і тисячами – за наклепами і доносами колег, сусідів, випадкових знайомих тощо.

Нагадаємо, що в 1927 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У (так тоді називався перший секретар) Лазар Каганович більш ніж прозоро сформулював партійну програму в українському “питанні”. Вона полягала:

1) у применшенні значення України як частини СРСР, запереченні утворення СРСР як фактичної ліквідації національних республік;

2) у проповідуванні нейтрального ставлення партії до розвитку української культури як відсталого “селянської”, на протигагу російській, “пролетарській”;

3) за всяку ціну зберегти перевагу російської мови у державному, громадському і культурному житті України;

4) у недопусканні “перехльостів” українізації, що нерідко відбувалася лише на словах;

5) у повторюванні шовіністичних поглядів про так звану штучну українізацію, про незрозумілу народові “галіційську” мову й т.д., культивуванні цих поглядів серед партійців;

6) в обмеженні проведення політики українізації тільки селом;

7) у надто тенденційному роздмухуванні окремих перекирчень під час проведення українізації і спробах виставляти їх як цілеспрямовану

систему порушення прав національних меншин (росіян, євреїв) (Будівництво Радянської України: Збірник. – Випуск 1. – Харків: ДВУ, без року вид. – С. 153).

Отже, курс партії і уряду був спрямований на поступовий підрив функцій української мови в житті України. Сприяли цьому певні настрої серед частини населення, що говорила по-українському: людям здавалося непрактичним розмовляти українською мовою і тим паче обстоювати мову, комунікативні функції якої дедалі вужчали, а соціальний престиж невпинно падав. Українська мова знову опинилась у тому становищі, в якому була колись: нею послуговувалися лише село та інтелігенція гуманітарного профілю.

Справді, те, що відбувалося, нагадувало окупаційні заходи. Для багатьох людей тільки російська мова була засобом спілкування; в містах і промислових центрах поширення української мови відбувалося надто повільно або й взагалі затримувалося; багатьох, хто говорив по-українськи, не полишало почуття страху і непевності. Усе це разом мало сприяти “злиттю” української мови з російською.

Утиски мови негативно позначалися на школах. Збентежені і налякані вчителі не знали, що думати і гадати. Складалося враження, що українській мові, як і російській, нормативність невластива. Престиж української мови упав ще нижче.

Висновки. Попри таку послідовну політику завдати смертельного удару українській мові і українській культурі не вдалося, фактом свого існування українці обстоювали право бути утвердженими на рідній землі; проблема двомовності залишалася нерозв’язаною, як виявилось, просто відсунутою на повоєнні роки. Проте наступ на українську мову проводився не тільки ззовні, а й зсередини; сама структура, основа літературної мови зазнавала російських впливів. І все ж глибоких змін мова все-таки не зазнала. Свідчення того – тексти журнальних статей 20–30-х років. Основні засади української мови збереглися: у царині української науки й освіти працювало багато талановитих учених, які збагачували скарбницю української літературної мови. Українізація, незважаючи ні на що, довела, що українська мова спроможна бути мовою нової доби у вираженні найширшого спектру думок і абстрактних понять, не кажучи про найтонші людські почуття, вона – душа народу, який живе і буде жити.

Список використаних джерел

1. Бабій Б. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925) / Б. Бабій . – К.: АН, 1958–1961. – 384 с.
2. Васильківський М. Організаційно-методичні засади українізаційної роботи серед робітництва / М. Васильківський // Шлях освіти. – 1929. – №12. – С. 107–114.

3. Дурденевский В.Н. Равноправие языков в советском строе / В. Н. Дурденевский. – М.: Ин-т сов. права, 1927.
4. Митрополит Іларіон. Історія української літературної мови / Митрополит Іларіон. –Торонто: Відродження, 1949. – 372 с.
5. Орлик П. Становище середніх шкіл на Україні / П.Орлик //Вільна Укр. Школа. – 1918 –1919 шк. р. – № 1. – С. 39–42.
6. Попов М. Нарис історії комуністичної партії (більшовиків) України / М.Попов.– Харків: Пролетар, 1934. – 308 с.
7. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С.Ірополко. – Львів, 1937. – 174 с.
8. Скрипник М. Статті й промови з національного питання. Б.м. вид. / М.Скрипник. – Сучасність, 1974. – 268 с.
9. Тимошенко П.Д. Про періодизацію історії української літературної мови / П.Д.Тимошенко // Укр. мова в шк. – 1958. – № 6. – С. 59–66.
10. Чавдаров С.Х. Принципи радянської дидактики /С.Х.Чавдаров. – К.: Рад. шк., 1949. – 91 с.
11. Червінська Л., Дикий А. Покажчик з української мови: матеріали по 1929 рік /Л.Червінська, А.Дикий. – Харків, 1929 –1930. – 289 с.
12. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) / Ю.Шевельов. – Сучасність, 1987. – 294 с.
13. Яворська С.Т. Становлення і розвиток методики навчання української мови в середній школі /С.Т.Яворська. У 2-х кн. Кн. 1 (XVI ст. – 20-і роки ХХ ст.) [за ред. А.П.Загнітка]. – Слов'янськ: ПП „Канцлер”, 2004. – 250 с.